

4.

**Pszichoanalitikus szövegelmélet
A vicc és viszonya a tudattalanhoz**

BÓKAY ANTAL

1. A szubjektív szöveg

Tanulmányomban azt próbálom bemutatni, hogy a vicc pszichoanalitikus elmélete, az a levezetés és értelmezés, amely Freud 1905-ben megjelent *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* című könyvében olvasható, jelentős szövegelméleti tanulsággal jár. A könyvnek a vicc kapcsán vázolt rendszere és értelmezési metódusa egy sokkal jelentősebb, gyakoribb, talán szubjektív szövegnek nevezhető szövegkategoría, szöveglétezési mód megértési kereteit is megelőlegezi. Freud elgondolásait később a francia szemiotikai elmélet és szövegtan hasznosítja akkor, amikor a késő strukturalizmus a formális grammatikai nyelvkoncepció kritikája, felszámolása során háttérret, alapot keres új irányának kidolgozásához. Az 1970-es években megszülető, a szubjektív szöveg szemiotikáját, szemiológiáját kidolgozó szerzők közül elsősorban a kései Roland Barthes és Julia Kristeva volt meghatározó, a nyelvfilozófia felől pedig Jacques Derrida, illetve az amerikai dekonstruktor elméletíró, Paul de Man.

A freudi pszichoanalitikus viccteória „támadási pontjának” bemutatásához még ilyen igen vázlatos formában is érdemes ennek a „szubjektív szöveg”-nek nyelvi, nyelvészeti karakterét vázolni. Egyáltalán azt, hogy a szubjektivitás nem másodlagos jellemzője számos szövegnek, hanem maga a szubjektivitás létezik nyelvi módon, azaz egy autonóm szövegegzisztenciáról van szó. A szubjektív szöveg fogalma kapcsán lényeges megjegyezni: nem a szövegek személyes-pszichológiai vagy társas szubjektivitására, a szöveghatás, szövegértelmezés lelki vagy szociális komponensére történik ezzel utalás. Ilyen hozzáadódó jellemzőt a formális-grammatikai szövegkutatás is mindig számon tartott. Petőfi S. János több könyvében is szentel ennek fejezetet, a Benkes Zsuzsával közösen írt, *A multimediális szövegek megközelítései* című műben rákérdez például arra, hogy „mivel járul hozzá a pszichológia a (...) komplex jelek szemiotikai szövegtanának interdiszciplináris megalapozásához?” (Petőfi S.–Benkes 2002: 44). A „szubjektív szöveg” fogalma és kutatása nem erre a külső, kiegészítő szubjektivitásra irányul, hanem azt jelzi, hogy a szövegek igen nagy osztálya (például minden irodalmi szöveg) magában a nyelvi közegében tartalmaz, artikulál szubjektív folyamatokat. A modern nyelvészet néhány jelentős klasszikusa már korán

jelezte ezt a textuális létezési formát, a modern nyelvészet nagy elméleteinek csúcsidezőszakaiban (például a generatív grammatikában) azonban ennek az autonóm nyelvi szubjektivitásnak a kérdése a perifériára szorult. Az érzékeny klasszikusok közül elsősorban Benveniste volt fontos, aki a saussure-i *langue-parole* átírásakor újra és újra kitér a nyelvi szubjektivitás szövegteremtő szerepének jelentőségére. Klasszikus, rövid írása, a *Szubjektivitás a nyelvben* arra figyelmeztet, hogy a beszéd „instrumentális, közvetítő funkciója” mögött a nyelvnek egyfajta takarásban lévő jellege rejlik, az, hogy az „ember a nyelvben és a nyelv által konstituálódik szubjektumként; mivel valójában egyedül a nyelv az, ami a maga valóságában, vagyis a lét valóságában, megalapozza az 'ego' fogalmát” (Benveniste 2002: 60). Az én: szubjektumartikuláció, egy esemény (kimondás, *énonciation*), vagy másképpen egy jelentésség (*signifiance*) megteremtődése. Freud pontosan ugyanígy gondolkodik, a vicc nála kifejezetten a *kimondás* és a *jelentésség* kérdése körüli nyelvi térben szerveződik. Benveniste követőjeként, továbbírójaként Julia Kristeva (aki ezt a *signifiance* terminust centrálissá tette szövegfelfogásában), állítja, hogy „minden nyelvelmélet tartozik egy olyan szubjektumelmélettel, melyet határozottan feltételez, implikál vagy megpróbál tagadni” (Kristeva 1995: 62). Szükségszerű következtetés az, hogy minden (szubjektív) szövegobjektum egyben egy szubjektumobjektíváció is, a szubjektum szövegesülése. Erről szól Freud vicctanulmánya, arról, hogy egy ilyen sajátos, tárgyias szövegeképződmény milyen elvek szerint tárgyiasítja önmagában a szubjektivitást, illetve, hogy a bensőség, a vágy mi módon járul hozzá bizonyos szöveg létezéséhez.

További és talán szisztematikusabban nyelvészeti lépéssel lesz közelebb a freudi nyelvpozícióhoz egy másik jelentős nyelvész, Roman Jakobson kommunikációs (azaz itt is az általa üzenetnek nevezett, kimondásra koncentráló) nyelv-, illetve szövegfelfogása. Jakobson, az orosz formalista irodalomtudomány nagyköveteként, folyamatos irodalom iránti érdeklődést őrizve lép be a nyelvtudomány színpadára. A nyelvi szubjektivitás ontológiai formációjának (funkciójának) gondolatát egy igen fontos, 1958 tavaszán rendezett, *The Conference on Style* című reprezentatív konferencián (Sebeok 1960) foglalta össze (Jakobson 1960, magyarul Jakobson 1972). A freudi viccelmélet értelmezéséhez ugyan igencsak fontos lenne tárgyalni, jelen keretben azonban csak igen vázlatosan tudok Jakobson e zseniális gondolatára kitérni. Jakobson Saussure *langue-parole* statikus rendszerét a kommunikáció nyelvelméletének dinamikus keretébe írja át. „A nyelv egységes egészként létezik, de ez az átfogó kód egy egymással összekapcsolt alkódrendszert képvisel; minden nyelv egyidőben különféle modelleket tartalmaz, amelyek közül mindegyiket különféle funkciók jellemeznek” (Jakobson 1960: 233), és – írja Jakobson – „a nyelvet funkcióinak sokféleségében kell tanulmányoznunk” (Jakobson 1972: 234). A Jakobson által poétikai funkciónak nevezett szövegeképzési mód által uralt nyelv a „szubjektív nyelv”, ez

„az ÜZENETRE való beállítás (Einstellung), a koncentráció az üzenetre magáért az üzenetért” (Jakobson 1960: 356). Jakobson a strukturálódási folyamat menétét Saussure *paradigma* és *szintagma* (Jakobson szóhasználatában *szelekció* és *kombináció*) elgondolásán keresztül írja le. Eszerint a nyelvi működés, minden nyelvi létrehozás eredménye egy kombináció (szintagma), amely előzetes szelekcióakciók (paradigmaakciók) háttérével jön létre. A kombinációs eredményben az előzetes szelekciós tevékenység eltűnik, felszívódik, a szöveg a kód szintagmatikus rendezettségként (formális grammatikai strukturálódáson keresztül) szerveződik meg. Vannak azonban olyan szövegek, amelyeknél a kombinációs végeredmény nem végleges, hanem szövegünkben egy újabb, szelekciós természetű nyelvi reláció tűnik fel. Ez a plusz, újonnan jött és a kombináció szövegében láthatóvá váló paradigma átstrukturálja vagy éppen destrukturalja az eredeti szintagmatikus sort, és pont azt (a szelekció szubjektív aktusát) teszi élénk elkerülhetetlen látványként, amely egyébként előzetes és láthatatlan szokott lenni. Jakobson emlékezetes egyszerű példája az, hogy mi lehet az oka annak, hogy a *Horrible Harry* szöveg elcsípi a figyelmünket miközben a *Dreadful Harry* nem teszi ezt (Jakobson 1972: 240). Nyilván az előbbi kimondásban ismétlődő (azaz paradigmikus, szelekciós) hangi párhuzam a ludas. Harry szörnyűsége az előbbi szövegben heterogén nyelvi aktivitásként, szövegi-nyelvi tárgyiasulásban (hasonló hangzásban, paronomáziában) van jelen, míg a második esetben csak jelzőként, leíró és nem kimondott módon adjuk Harry-hez hozzá azt a bizonyos ’szörnyűség’ karaktert. Mint később látni fogjuk, Freud, Jakobson ilyen értelemben megelőlegezve, a viccet a poétikai funkció sajátos működéseként határozza meg. A pszichoanalízisben később már közvetlenül is hatása lett Jakobson metaelméleti alapvetésének. Jacques Lacan 1953-as római előadásában többször is Jakobsonra hivatkozva a tudattalan poétikai funkciót modelláló nyelvi természetét állítja. Freud álommunka-konceptióját tovább írva ebben a metafora és a metonímia lesz az a meghatározó kettős, az a két folyamat, amely Jakobson számára is az afázia két típusa felől meghatározó szerepet kap. Az álommunka olyan tudatos és tudattalan közötti közvetítő folyamat, amely az elfojtott tartalmakat megformálja, és ezzel érzékelhetővé teszi.

2. Nyelvészeti viccelméletek

Látszólag egyszerű feladat megmondani egy szövegről, hogy vicc-e, vagy éppen nem az. Sőt az is lehetséges, hogy mindenki, minden felnőtt beszélő rendelkezik egy olyan kompetenciával, mely világosan elkülöníti a viccszöveget a nem viccszövegtől. Ha így van, elegendő lenne ennek a kompetenciának a szabályrendszerét leírni ahhoz, hogy birtokoljuk a viccszöveg elvi lényegét. Ehhez azonban egy meglehetősen bizonytalan, meghatározhatatlan előzetes döntés szükséges, az, hogy megmondjuk, hogy mely szövegek nevezhetők viccnek. Nagyon sok szöve-

günk egyszerűen csak humoros, vajon ezek mind viccek? Köznapi kompetenciánk azt súgja, hogy aligha, a vicc autonóm szövegforma, ami más, mint a humoros beszéd. A komikum, a humorosság esetében a humor hozzáadódik az eseményhez, a szöveghez, a vicc esetében (Freud majd részletesen végiggondolja, hogy hogyan) magában a szövegben működik a humorosság. A vicc más, mint a komikum, a minket körülvevő élet eseményei olykor „komikusak”, de nem viccek, bár nem lehetetlen viccet faragni egy komikus eseményből. Az egyik ilyen felszínes, előzetes elkülönítő karakter a vicc kapcsán az, hogy a viccet „mondják”, azaz autonóm textusként dialogikus szituációban prezentálják. Másrészt viszont az ilyen vicceselésekben megjelenő szövegek nem ritkán nyomtatásba kerülnek, újságoknak lehet viccrovatuk, megjelennek viccgyűjtemények is. Andor József ezt relatíve újnak, modern korinak írja: „A vicc humorkifejező szövegműfajjává válása, elterjedése a 19. század végére, az 1880-as, 1890-es évekre tehető, amikor az újságok szerkesztői vicceket kezdtek kérni és megjelentetni a rögtönző viccmondóktól” (Andor 2022: 82). Mások viszont egészen az ókorig vezetik vissza a viccszövegszerű létezésének az idejét és jelentős gondolkodók frappáns szövegeit tartják viccként számon. Valószínűbb azonban, hogy a viccszöveg valamikor a 19. század közkultúrális közegeiben lett önálló, elkülöníthető szövegforma.

A viccről szóló világos beszédnek, akár egy formális szövegelméleti elgondolásnak, vannak akadályai. Az egyik ilyen az, hogy folyamatosan összesomosódik a viccszöveg kutatása a humor vagy éppen a komikum kérdésével. A humorról, ami nem szöveg, hanem szövegek modalitása, rengeteg írás született, Salvatore Attardo szerkesztésében egy egész, közel ezeroldalas, kétkötetes enciklopédia is megjelent, ebben azonban csak úgy két oldalnyi szöveg határozza meg a viccet. És ez a meghatározás is, amit maga Attardo írt, inkább a vicc fajtájáról és nem a vicc saját természetéről szól (2014: 417–418). Attardo, aki a viccről szóló elméleti gondolkodás talán legjelentősebb szerzője, a teljes viccszakirodalmat feldolgozva jut arra a következtetésre, hogy a viccszöveg (V. Propp nyomdokában definiált) három funkcióval határozható meg. A gondolat Violetta Marintól származik, aki már 1966-ban a nagy tekintélyű *Communications* folyóiratban tett közzé egy rövid, de az elkövetkező elméleti gondolkodást meghatározó koncepciót. A három funkció közül – Attardo későbbi megfogalmazásokat is beépítő ismertetése szerint – az első a narratív szituáció felállítása; a második a narratív helyzet megoldása iránti igény, egyfajta dramatizálás megjelenése a szövegben; végül a harmadik, a feloldás, mely a komoly, mondhatnánk, reális helyzetet humoros modalitásba vonja (1994: 88–89). A gond ezzel a meghatározással az, hogy nemcsak a viccre, hanem igazából minden narratívára vonatkozatható. Attardo maga egy adekvátabb, „forgatókönyv-alapú humorelméletet” (vagy viccelméletet?) dolgoz ki. Ennek lényege az, és itt Andor József kitűnő összefoglalóját idézem, hogy „a viccreprezentáció szövegiségének alapját a vicc-ben megjelenített, azaz a vicc tárgyát képező világismereti tényezők és tények

tudásvilágbázisában kódolt ún. fogalmi struktúráknak – a nyelvileg főként a lexikális reprezentáció formájában megjelenő, a szemantikai-pragmatikai szöveginterpretáció intencionális tevékenységében funkcionálisan tetten érhető – oppozíciója képezi. Az oppozíció adódhat a mentálisan tárolt tudáskeret (frame), a forgatókönyvszerű (scriptal) vagy valós, tapasztalati alapú (scenic knowledge-based) ismeretek humoros, váratlan, szándékolt, manipulatív megjelenítéséből, de akár véletlenszerű, az ismereti struktúrákban hiányokkal vagy pontatlanságokkal, örökkel tárolt alkotóelemek inkongruenciájának fogalmi-szituatív ütköztetéséből is” (Andor 2022: 83). A koncepció tökéletes, de itt is kulcsszerepet kap az, ami végül is nem definiálódik, talán ebben a formális-nyelvészeti keretben nem is definiálható: a humor fogalma. Ha a „humoros” szót kihagyjuk a definícióból, akkor igazából számtalan rövid narratívára érvényesíthető a leírás.

3. Freud pszichoanalitikus viccelmélete

Nehezen hihető, de mégis úgy gondolom, hogy egy sokkal korábbi „szövegnyelvész”, Sigmund Freud tudott olyan megoldással szolgálni, amely a vicc meghatározását előbbre viszi. A vicctanulmányt (*A vicc és viszonya a tudattalanhoz – Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*) Freud 1905-ben írta, párhuzamosan a *Három tanulmány a szexualitás elméletének köréből* című művével (Jones 1955: 13), öt évvel az *Álomfejtés* után. A három könyv más-más területen (az álomban, a szexben és a viccben), de mégis egyféle, koherens, kerek pszichoanalitikus nyelvfelfogást képvisel. Freud centrális problémája mindegyik esetben a belső, a tudattalan textualizálódásának, artikulációs módjának kutatása volt. Ez a megközelítés persze már első lépésében is más, mint a modern nyelvészet hozzáállása. Nem egy bizonyos *langue* strukturáltságát írja le, hanem a *parole* dinamikájában konstruálódó (és sokszor felbomló, dekonstruálódó) kimondási, teremtődési folyamat megragadását kísérli meg. A pszichoanalízis lényege, egzisztenciája nyelvi, szövegi természetű, fogalmi kizárólag egy különös dialógusban, az analitikus terápiában formálódnak meg, az egész metapszichológiai építmény ennek a nyelvi terápiának a produktuma. A pszichoanalízis minden nyelvi produktumot ilyen terápiás folyamat statikussá vált eredményeként értelmez (és vezet dinamikus folyamatokra vissza). Freud messze a pszichoanalízis kitalálása előtt is kutatott nyelvi kérdéseket, 1891-ben könyve jelent meg az afáziáról, itt a kor agyanatómiai felfedezéseit kötötte össze nyelvi, nyelvészeti megfigyelésekkel (Freud 1953). Csak érdekesség: Freud számára ugyanaz a mások által mellőzött Hughling Jackson lesz igen fontos, akinek Jakobson későbbi afáziatanulmányaiban is fontos szerep jut. 1895-ben Joseph Breuerrel közös könyve, a *Tanulmányok a hisztériáról* már kizárólag nyelvi alapokkal dolgozik, idézi is a könyv az egyik első, hisztériás páciens véleményét, aki szerint a vele történő gyógyítási folyamat voltaképpen „talking cure”, régi történetek fel-

idézése, az elveszett emlékek elmondáson keresztüli megtalálásának gyógyító hatása. Aztán 1900-ban jelenik meg a nagy, immár valóban pszichoanalitikus alapmű, az *Álomfejtés*, ebben egy radikális nyelvhasználati stratégia nyomán már nemcsak a megbetegítő emlékek nyelvi természete ismerődik meg, hanem Freud kidolgozza az emberi lélek egészének, folyamatainak többszintű és konfliktusos nyelvi-szövegi szerveződésének elvét. (Freud nyelvelméletéről lásd: Kristeva 2000: 32–64, ennek rövidített, interjúváltozata magyarul is: Kristeva–Benvenuto 2018.) A pszichoanalízis nyelvészete erről a *parole*, a kimondás dinamikájában születő, Benveniste által *diszkurzusnak*, szubjektíven érintett nyelv-produktumnak mondható nyelvi aktivitásról szól. Arról, hogy a belső energiák, indulatok (örömök és kínok) artikulációja egy rejtett, eredetében keverten nyelvi és nem nyelvi (azaz testi, vágyszerű) szöveg, a tudattalan milyen módon teremődik (az álomban, a szótévesztésekben, a viccben, az irodalmi művekben) kifejezésre, nyelvvé. Az ilyen működési folyamat definíciójának egyik fele az a tézis, amit Jacques Lacan 1964-ben megfogalmazott, hogy „a tudattalan úgy strukturált, mint egy nyelv” (Lacan 1977: 20). Lacan ezen nem a tudattalan formális grammatikai strukturáltságát érti, hanem egy folyamatot, egy mindig újratörténő, heterogén háttérű strukturálódási folyamatot, azt a retorikai eseményt, az álom-munka (sűrités, eltolás, metaforicitás, metonimikusság) akcióját, amely folyamatba, artikulációba (álomba, tünetbe, elírásokba, félreolvasásokba, elszólásokba és viccbe) állítja a kötött és kötetlen belső energiákat.

Freud a viccszöveg kapcsán az adott szövegstruktúrából bontja vissza a szubjektív folyamatot, így tud egy átfogó, persze döntően pszichoanalitikus, de nyelvészetileg is értelmezhető viccelméletet kialakítani. Előnye a formális elméletekkel szemben az, hogy a viccszöveg természetéből indul, a vicc poétikai funkciója a kiindulópont. Az első lépés egy mindennapi fenomenológiai meghatározás, egy egyszerű, de később kulcsjelentőségűvé váló pozíció arról, hogy mely szövegeket tart ő viccnek. A második lépés annak megmutatása, hogy milyen formális (szintaktikai/anagrammatikus, szemantikai/retorikai és végül pragmatikai) eszközök hozzák létre a viccszöveget. A harmadik, és talán leglényegesebb lépés az, amely az elsőhöz fordul vissza, és a viccet mint performatívumot, a nyelvet mint a használói szubjektivitásba fordított cselekvési módot, folyamatot határozza meg.

4. Mi a vicc? – Egy fenomenológiai definíció

Freud saját elképzelésének felvezetése előtt szorgalmasan áttekinti a szakirodalmat, és abból számos viccjellemzőt kigyűjt. Ilyenek a „szubjektum aktivitása, viszonya gondolatainak tartalmához, a játékos ítélet mibenléte, az össze nem illő dolgok összekapcsolása, az ellentétes eszmék, a meghökkentés s a közvetlenül rá következő megvilágosodás, az értelmetlenségből előbukkanó értelem, a rejtett

tartalmak felszínre hozása s a vicc jellegzetes tömörsége” (Freud 1982: 30)¹. Freud e gyűjteménye valójában ugyanazt jelzi, mint Attardo előbb Andor József összefoglalójában idézett komolyabb elméleti-fogalmi apparátussal működő leírása. Freud értékelése szerint ezek a jellemzők „csupán szétszórt töredékek, *disiecta membra*, melyeket szívesebben látnánk szerves egészévé egyesítve” (31). Sok mindent tudunk, de nincs még meg az egységes viccelmélet. Érdekes, hogy hasonló folyamatok játszódtak le egykor az irodalomkutatásban is. Az orosz formalizmus és az amerikai új kritika is az irodalmiság definícióját szerette volna elérni, meghatározni azt, hogy az irodalmi szöveg mitől különbözik a másféle, nem irodalmi szövegektől. Az újkritikusok az irodalmi szöveg számos fontos jellemzőjét (kétértelműség, metaforicitás stb.) fedezték fel, azonban minden esetben kiderült, hogy e jellemzők másutt, nem irodalmi szövegekben is megtalálhatók. Elméleti háttérükkel nem sikerült a szubjektív szöveg, azaz az irodalmi szöveg saját karakterét (a poétikai funkciót) meghatározni.

Freud – vizsgált elődei által felsorolt fragmentális jellemzők érdekességének elismerése, sőt lelkes, bár kritikával történő elfogadása után – mégis azt az abszolút „szerves egészévé egyesített” vicckaraktert szeretné megadni, amire egész elméletét könyvében majd építeni fogja, és amiben, mint szerves egészben, a könyv végére elgondolásának igazát megtalálja. Freud látszólag egyszerű, sőt primitív logikát követ, egyetlen, totalizáló definíciós tényezőt mond ki: „Természetes, hogy vizsgálataink tárgyául olyan vicceket fogunk választani, amelyek életünk során magunkra is nagy hatást tettek, és szívből jövő kacajra fakasztottak.” (Freud 1905: 31).

„Az a vicc, amin én nevetek” – mondja. A vicc poétikai funkciója ezen az első, meghatározó, de még igen elnagyolt szinten, az, hogy nevetést tesz lehetővé, és elsősorban a személyemhez, a saját mulatságomhoz (cselekvésemhez) kötődik. A kiinduló logika így kilép a követlen nyelvi-grammatikai körből, nem azal kezd, hogy mi egy bizonyos szöveg viccszerűsége. Az alapdefiníció, a vicc ilyen előzetes meghatározása a potenciális vagy tényleges hatásán alapul. A „külső” mozzanat, egy cselekvés, a viccfolyamat nyelvin túli hitelesítő eseménye a nevetés, egy talányos, olykor filozófusokat is gondolkodásra készítő (lásd Bergson) testi (és nem nyelvi) cselekvés. A nevetés valóban kulcsjelentőségű, tönkre lehet tenni egy viccet, azaz el lehet tőle venni a vicclétet, ha a hallgatóság nem nevet. A vicc lényege az, hogy ezen spontán élmény kidolgozási folyamatát is magába kell fogadnia. Másként fogalmazva: a vicc funkcionális értékét (negrammatikai természetű poétikai funkcióját (mondhatnánk Jakobsonnal) kell állítanunk ahhoz, hogy magát a viccszöveget leírni lehessen. A vicc kutatása közben Freud felismeri, hogy nem a viccstruktúrát, hanem egy viccfolyamatot kelle-

¹ A továbbiakban Freud magyar nyelven megjelent könyvére csak a zárójelbe tett oldalszámmal hivatkozok, és csak a német eredetire hivatkozáskor adom meg a teljes adatot.

ne feltárnia. Egy kimondásról van szó, ahol a „kimondás (énonciation) megvalósítás lesz” (Benveniste 2002: 64). Olyan karaktere ez a poétikai funkciónak, amelyre Jakobson még nem gondolt, és majd későbbi szerzők, az én példáim közül Julia Kristeva vagy éppen Paul de Man, térnek majd ki. A nevetés azt jelzi, és erre majd később alaposan ki kell térni, hogy a vicc, a benne megtörténő nevetés performatív, a vicc: beszédcselekvés. Freud végtelenül egyszerűnek tűnő gesztusában, miszerint vicc az, amely nevetésre készítet, van egy személyes motívum is: a „magunkra is nagy hatást tettek” az, hogy Freud magának tartja meg a nevetés jogát. A vicckijelölés egy személyes „áttételes” viszonyban történik, olyanban, amelyhez hasonlót a pszichoanalitikus terápia működtet. A vicc elméletének háttere a saját nevetésemmel kijelölt vicceken keresztül írható meg. Freud e tanulmányban a vicceken, a viccen keresztül így önanalízist végez, analitikus terápiás cselekvést folytat, hiszen azt próbálja kitalálni, hogy mik is a rejtett, tudattalan komponensei annak, hogy ő nevet valamin, azaz valamit viccnek mond, majd mint ilyet, elemezni kezd. Az elemzés első köre a vicckönyv rengeteg viccet bemutató, hosszú „A vicc technikája” című fejezete.

5. Mi a kiválasztott viccszöveg specifikus karaktere?

A „technika” jelzés egyértelműen a nyelvi jellemzők vizsgálatára utal, egyszerre jelzi a vizsgálódás technikáját és a vizsgált anyag, a vicc technikáját. A vicckutatás freudi kiindulópontja a nevetés, mely pozitív, magának az elfogadásnak a gesztusa. A freudi vicckutatás következő lépése viszont egyfajta „redukció”: „A szellemes viccet, hogy technikáját feltárjuk, redukciós eljárásnak kell alávetnünk, melynek révén megszüntetjük a viccet, akképpen, hogy megváltoztatjuk nyelvi formáját, és helyette eredeti, teljes jelentését használjuk, amely mint minden jó vicc esetében, teljes biztonsággal kikövetkeztethető” (39). A vicckarakter meghatározása tehát a vicc viccjellegének megszüntetésén keresztül történik, e negációs folyamatban derülhet ki az, ami valóban a vicc. Ha előveszek egy viccet (egy szöveget, amelyen az előbb nevettem), majd elkezdem módosítani a szövegét, nyelvi elemeit, akkor megszüntetem a szöveg vicchatását, azaz immár nem tudok nevetni rajta. Ha ezt elérem, akkor a redukciós technika nyomán feltárulhat a vicc nyelvi lényege, poétikai funkciója, azaz viccfunkciója. E negatív, viccromboló eljárás végül is mindennapos szövegtechnikai esemény a viccek életében. Ha valaki ilyet tesz, rosszul szövegezi meg, meséli el a viccet, erre azt szoktuk mondani: „elrontotta a viccet”, „lelőtte a viccet”. És az ilyen senki sem nevet. Most Freud pontosan ezzel, a vicc „elrontásával”, a nevetés felszámolásával szeretné a vicc szövegi természetét megtalálni. A vicc negációja, redukciója megint a címzett (a befogadó) funkciójaként érthető meg: a hatás, a nevetés elmaradása lesz az a mérték, amelynek tükrében a vicc sajátos nyelvi-formai karaktere meghatározható. Az egyes viccek kapcsán elvégzett redukciós

lépés azonban egyáltalán nem koherens, egységes eljárású, hatású. A döntő kérdés az eljárásban: Mit lehet, illetve kell redukálni?

A redukció két előzetes feltételezés valamelyikét kell, hogy igazolja: „vagy a mondatban kifejezett gondolat [in dem Satz ausgedrückte Gedanke] hordozza a viccet, vagy a kifejezésmód, amelyet a gondolat a mondatban megtalált [der Witz haftet an dem Ausdruck, den der Gedanke in dem Satz gefunden hat]” (Freud 1940: 14)². Mindkét irány, lehetőség „kifejezésmódról” szól, *Ausdruck* a használt szó, tehát nem a referenciáról van szó, hanem a (Benveniste értelmében használt) „kimondás”-ról. Valami olyan nyelvi használatról, amely nem leír valamit a világban, hanem megtörténtet; valamiről, ami esemény, és nem referencia. A kérdés tehát az, hogy a vicc természetét a gondolat megtörténte vagy egy nyelvi forma megtörténte jelzi-e jobban.

Már ezen a kezdeti szinten is világos, hogy a vicc, ez a speciális szöveg, kettős kimondási természetű. Van egy gondolat, mely Freud itt következő viccpéldái esetében még (úgy tűnik) nem járul hozzá a viccjelleghez. Van továbbá egy forma, mely az elengedhetetlen alaptartalmat a viccminőségbe emeli, sajátos szöveggé létezésbe hozza. Az esszé célja a kettős jelleg rendszerszerű redukciója és ezzel a vicchatás összetevőinek fogalmi-rationális meghatározása. A kettős szerveződés felbontása az interpretáció, egyfajta spekulatív³ olvasás, a spontán élményszerű működési folyamat fogalmi megragadása. Egy olyan kiindulópont esetében, amilyennel Freud próbálkozik, az interpretációs módszernek át kell fognia a jelenség objektum-összetevőjét és a folyamatban részt vevő szubjektumok aktív szerepét is, vagyis elméletében egyszerre kell bevezetnie pszichológiai, nyelvészeti és szociológiai összetevőket. Ezek az összetevők, illetve ezek logikus rendszere, sora alkotja az interpretáció rétegeit (azaz a strukturalista koncepcióval szemben itt nem a szövegnek, hanem a folyamatnak vannak rétegei). Lényeges kérdés lesz, és erre Freud majd jóval később fog kitérni, hogy mi módon jelentkezik az az integratív szövegi, vicchasználati folyamat (egy illokúció, ahol a nevetés lesz a perlokúció), amely ez a kettősséget integrálni tudja, és egységes viccelméleti magyarázathoz juttat.

Freud itt egy lényeges (őt kifejezetten nevetésre ingerlő) viccpéldát hoz, egy már vicckutató elődei által is viccnek vett Heine-történetet idéz:

A hamburgi Hirsch-Hyacynth sorsjegyáros és tyúkszemvágó azzal hetvenedik a költő előtt, hogy milyen szoros szálak fűzik őt a dúsgazdag Rothschild báróhoz, és végül ezeket mondja: „És ne legyen raj-

² A magyar fordítás ezen a helyen nem igazán pontos, ha szükséges, ilyenkor a német szövegből fordítom a részt.

³ A „spekulatív” Freud gyakori terminusa, amit szembesít a filozófiával, elmélettel és a gyakorlati is. A spekulatív a gyakorlati, terápiás folyamat elvi összefüggéseit kidolgozó beszéd, a gyakorlat elméleti olvasata.

tam Isten áldása, doktor úr, ha nem igaz, hogy ott ültem Rothschild Salamon mellett, és teljesen egyenrangú félként bánt velem, szinte famillimosan” (33).

Kérdés, hogy mi teszi a szöveget nevetetővé, viccé? Van benne „gondolat”, az, hogy „Hirsch-Hyancintot barátságosan, familiárisan fogadták azzal a jól ismert szívélyességgel (...), amelyből egyúttal a milliomos fölénye is kiérződik” (34). Az összefoglaló, a gondolat tökéletesen megjeleníti a vicc tartalmát, de „viccesnek semmiképp sem neveznék” (34). És – jön Freud következtetése – „ha a választott vicc gondolati tartalmában nem lelünk semmi nevetségest, akkor vicc voltának lényegét nyilvánvalóan nyelvi formájában, a kifejezésben kell keresnünk” (Freud 1905: 34). A nyelvi forma vagy kifejezés mód mint a viccszöveg lényege természetesen sokkal átfogóbb tartalmú a forma szokásos grammatikai értelménél. Freud elgondolásában a nyelvi forma megformálási folyamatot rejt. Freud a „furcsa szóképződményt” külön kis ábrában mutatja be:

*Familiär
Milionär
Famillionär*

A vicc lényege a családias (Familiär) és a milliomos (Millionär) szavak azonos hangzású részei alapján történő összeolvasztás.

Mi tehát a példánkul választott vicc „technikája”? Freud két technikát (nyelvi, formai eljárást) jelez. Az egyik az, hogy a viccként olvasható szöveg sokkal rövidebb, mint a tartalmat elmondó változat. A másik technika a „furcsa szóképződmény”. A fenti ábráról mondja, hogy „valamely hatalmas erő összesajtolja ezt a két mondatot, s hogy a kettő közül a másodiknak valamely okból kisebb az ellenállása. Ezért el is tűnik, csak a legértékesebb eleme, a ’milliomos’ szó képes valamelyest ellenállni a reá ható erőnek” (36). Lényeges itt az erő hangsúlya: performatív nyelvi működésről van szó, benne valamiféle folyamatképző energia működik, amelyben a szavak vagy a szótöredékek egy belső akarat függvényében működnek. A szavaknak nem elsődleges, nem lényeges a jelölő funkciója, sokkal inkább hangi hasonlóság van a jelentéskülönbség mögött. Az ilyen szóhasználat át-töri a jelölő–jelölt logikán alapuló nyelvet. Saussure titkos jegyzetfüzeteiben⁴ megfogalmazott alternatív nyelvelmélete jelzi itt a szöveg természetét. Az anagramma, mely e vicc lényege, „olyan esetekre korlátozódik, ahol a szerző egy szűk helyre, egy-két szóba kívánja a témaszó elemeit rögzíteni” (Starobinski 1979 18). Még pontosabban: a famillimos „befejezetlen anagramma, amely bizonyos szótagok utánzására korlátozódik egy adott szóban, de anélkül, hogy a teljes szót reprodu-

⁴ Starobinski 1979

kálná” (Starobinski 1979: 14). Lényeges, hogy az anagramma materiális nyelvi alap, olyan motivált hangyi összefüggés, amely nem jelentéses, csak mintegy utólag csúsztatódik rá a szimbolikus jelentésrendszerre. Tipikusan a belső, szubjektív nyelv produktuma. Nem véletlenül írja Lotringer, hogy „a kulcspontok, amelyeknél Saussure anagrammatikus forradalma eltér vagy éppen egyszerűen leáll annak érdekében, hogy a virtuálist visszaállítsa, a pszichoanalízissel való kapcsolatában található” (Lotringer 1973: 2). Az anagrammatikusnak, a viccek közegében materializálódó szubjektív írásstratégiának a gondolatát fogja majd Julia Kristeva kidolgozni a szemiotikus fogalmán keresztül. A szimbolikus a „tematikus” nyelv, a mindennapi nyelvhasználat terepe. A szemiotikus valamiféle ősbetű-formáció, amely a nagyon korai gyerekbeszéd, a misztikus, az elmebeteg diszkurzus vagy bizonyos költészet terepén jelenik meg. Eltér a jelölő–jelölt alapú nyelvtől. A szemiotikus (Kristeva értelmében) szubjektív nyelv, mely a fejlődés korai korszakában, az imaginárius fázisban formálódik. A szemiotikus lényege szerint paradigmatisáló, szelektációs alapú, tehát esszenciálisan poétikai funkciót mozgósító szöveg.

Freud azzal, hogy a poétikai funkciót rendszerszerűen alkalmazó, de mégis relatíve behatárolható szöveget, a viccet elemzi, felteheti a kérdést, hogy milyen fajtái, típusai vannak a második síkot képző nyelvi eszközöknek. Vagy még inkább: milyen, a lingvisztikain túlmenő szövegstátust lehet a pszichoanalízis felől megfogalmazni. A paradigmatisálás szemiotikai műveletek, tipologizálásukra Charles Morris szellemes csoportosítását használhatjuk (1972: 21). Eszerint a poétikai funkció esetei szintaktikai, szemantikai és pragmatikai természetűek lehetnek, attól függően, hogy a vicc milyen jellegű eszközöket alkalmazott a második sík képzésében.

A leginkább technikai jellegű módszer a szintaktikai jel–jel viszonyra alapozza a második, újraparadigmatikus sík képzését. Ilyen a fenti familiomos szöveg. Freud a fenti példán kívül még nagyon sok hasonló típusú technikát felvonultató viccet idéz. Ezekben a hatás a szavak összeolvasztásából, szétbontásából, sorrendjük megváltoztatásából, más formában történő ismétléséből stb. származik. Közös lényegük, hogy a formai–szintaktikai azonosítás a megértés, illetve az interpretáció szintjén egy új értelmezést kényszerít ki, amelynek lényegi mozzanata egy nem tudatos attitűd, egy, a gondolati síkon nem közölt hozzáállás valamilyen jelenséghez. Freud a folyamat eredményeként megszülető viccet egy további tulajdonság alapján is értelmezi. Ezt először tömörségnek nevezi (ez a szövegre vonatkozó jellemző), aztán a megalkotási folyamatban mint sűrítést vizsgálja, végül – általános fogalomként – takarékoságként emlegeti. Az első jellemző az elkészült szövegtárgy természetéről szól, a sűrítés viszont ennek létrehozási folyamatáról, esemény jellegéről ad információt. A sűrítés azonban jelentős analitikus fogalom, az álommunka egyik akciója. Az álommunka pedig az a folyamat, amely a belső, energiadominált és elfojtott lélektörténeteket megvalósítható

(pl. álommá válni tudó) történetekké transzformálja. Nem véletlen tehát, hogy Freud az álommunka mintájára viccmunkáról is beszél.

A viccek második csoportja a többletparadigma összefüggéseit szemantikai eszközökkel építi ki, vagyis a második síkként jelentkező funkciót jelölő/jelölt és jelölő/jelölő viszonyában teremti meg. Freud egyik példája a következő:

Az orvos egy asszony betegágyától távozóban így szól fejszóvalva az őt kikísérő férjhez: Nem tetszik nekem a maga felesége. Mire a férj sietve helyesel: Ó, nekem már régen nem tetszik (54).

A vicc második síkját a *nem tetszik* kifejezés kétféle, szó szerinti és átvitt értelmű használata adja, a jelentés különbségének és a jel azonosságának ellentétében. Maga a metaforikus kifejezés is extra paradigmát tesz a szövegre, és ez a vicc erre hívja fel a figyelmet: ugyanaz a szöveg csupán szintagmatikus, nem metaforikus módozatú, miközben ismétlése (az orvos szövege) metaforikus értelemben használja. Freud elemzi még a kettős jelentést, a metaforikus jelentés második síkot teremtő erejét, és a szójátékot is. Elismeri, hogy a jelentésen alapuló viccképző technika bonyolultabbnak (vagy talán a kristevai értelemben szimbolikusabbnak) látszik az előbb vizsgált változatnál, és hogy a nyelvi–technikai jelleg itt mintha gyengébb lenne nála. Sőt, egy bizonyos ponton mintha el is tűnne a nyelvi–grammatikai mozzanat szerepe. Ezekben az esetekben az átfogalmazással a vicc nem mindig szüntethető meg. A viccfunkciót képző nyelvi karakter nem formális jellegű. Az ilyen, szűkebben értett nyelvi jelleg megszűnési lépéseit Freud újra egy Heine-viccen szemlélteti:

Heinéről, a költőről mesélik, hogy egyszer egy este valamelyik szalonban Souliéval, a költővel beszélgetett, amikor Párizs egyik leggazdagabb embere lépett a terembe, azok közül, akiket – korántsem csak vagyonuk miatt – Midász királyhoz szokás hasonlítani. Az illetőt mihamar hajbókoló tömeg vette körül. Látja – szól Soulié Heinéhez –, mint imádja a tizenkilencedik század az aranyborjút? Heine egy pillantást vetett az imádat tárgya felé, majd így igazította ki a francia írót: Borjúnak azért már kicsit öreg (64).

Freud elemzése szerint már Soulié megjegyzése is vicc, de ennél a nyelvi forma még feltétlenül szükséges, redukciója megszünteti a humoros hatást. Heine választát azonban többféle formában is elmondhatjuk, hatása nem tűnik el.

A harmadik módszert, mely a vicc kettős síkját képezheti Freud tanácsa nyomán, egy másik viccen szemléltethetjük. Az előző ugyanis – és ez meglehetősen gyakran megtörténik – több vicctechnika párhuzamos jelenlétét sejteti, a *borjú/marha* kettős nyelvi játékában még a nyelvi forma (a sűrítés) is jelen van. A ket-

tós sík pragmatikai eszközökkel történő képzésénél a többlet paradigma a jel-jelentés és a jelhasználó viszonyrendszerében jön létre. Freud példája a következő:

Egy elszegényedett embernek nyomorúsága hosszas bizonygatásával végre sikerült kölcsönkapnia 25 forintot egy jómódú ismerőstől. Még aznap összetalálkoznak egy vendéglőben, s a jómódú ember azt látja, hogy a szegényember lazacot eszik majonézzel. Oda lép hozzá, és szemrehányást tesz neki: Maga hozzám jön kölcsönkérni, aztán lazacot rendel majonézzel? Hát erre kellett a pénz? Mire a másik: Nem értem; ha nincs pénzem, akkor nem ehetek lazacot majonézzel, ha meg van pénzem, akkor nem szabad lazacot ennem majonézzel. Hát akkor mondja meg nekem, mikor egyek lazacot majonézzel? (67).

Freud kimutatja, hogy a viccbe nincs kettős értelem, az ismétlődés sem „egyzon anyag többrétű felhasználása”, vagyis a kettősség sem szemantikai, sem szintaktikai szinten nem fedezhető fel. A vicc lényegi mozzanatát „logikusságában” érzékeli (azaz egy bizonyos lehetséges világban, illetve párhuzamosan, ellentmondásosan működő lehetséges világokban), abban, hogy a kölcsönkérő saját válaszát teljesen logikusnak tartja, ami azonban a kölcsönadónak (és valószínűleg a viccet halló közönség számára is) teljességgel logikátlan. Természetesen nem minden logikátlanság bír ilyen hatással, szükséges feltételéhez tartozik még, hogy a logikátlanul kimondott ítélet a maga rendszerében koherensnek, logikusnak tűnjék.

Freud a folyamat pszichikus magyarázatául az egyik álommunka-eljárás, az *eltolás* fogalmát vezeti be. Ekkor „a pszichikus hangsúly a vicc során az egyik lehetséges értelmezésről a másikra tolódik át” (68). Az eltolás az álommunka egyik akciója, annak a folyamatnak a része, amelyben egy lelki energia, vágy valamilyen artikulációhoz, valósághoz jut. Az eltolás metonimikus eljárás, egy energiával megszállt emlék, történet helyett egy másik „ártatlan” történet, emlék kapja meg a megszálló energiát. Az eltolás áttesz, sorozatot képez, narrativizál, az emlék strukturalitását folyamattá, történetté varázsolja. Cselekedetek, események születnek így. Az ilyen viccek megértéséhez, megalkotásához egy sereg konvenció mozgósítása szükséges. Kettős természetük titka ezért a konvenciókból szerveződő egész jellegű szemléletmódok kettős használatából ered. Az eltolás úgy fordítható le a szövegelmélet terminológiájára, hogy V_1 világ inherens, szubjektív attitűdje és cselekvési logikája átíródik, ellentéteződik V_2 világ narratívájával, és ezzel kölcsönösen megkérdőjelezi egymás lényegét. Ez az ellentétező átíródás a pragmatikai paradigmatisálás. Az eltolás azonban „nagymértékben független a nyelvi formától”, sőt „nem a szavakhoz kapcsolódik, hanem a viccbe kifejezett gondolatokhoz” (69). Ez azt jelenti, hogy a vicc lényegének megértése ezen a ponton megszűnik technikai-formai kérdés lenni. A nyelvi de-

finíció lehetőségeinek kimerülését Freud pontosan érzi, természetesen kizárólag abból a praktikus szempontból, amely az esszé célja: a vicc „technikai elemzése a vicc élvezetét megszünteti, de nem magyarázza az élvezet forrását” (41), és ugyan a nyelvi technika „a vicc nevetésre ingerlő hatásának alapja, amely hatás működési mechanizmusának megértéséhez azonban a vicc technikájának megértésével egy jottányit sem jutottunk közelebb” (37). Egy sereg nyelvi poétikai jellemzőt tudott Freud eddig a pontig összegyűjteni, de úgy tűnik, ő se jutott tovább a sokféleség felsorolásán. További lépésre van tehát szükség annak megtalálására, ami összefogja a sokféle paradigmatisálási eseményt, azaz ami megmondja, hogy mi a vicc, mi a nevetés. Erről szól „A vicc iránya” című fejezet.

6. A vicc performativitás – Egy performatív szövegtan

A vicc elméletének átfogó kerete, amelyet Freud a következő fejezetekben kifejti, újra alkalmas nyelvi, nyelvfilozófiai értelmezésre. Ez az erőteljes és ellentmondásos nyelvi, nyelvelméleti, nyelvfilozófiai koncepció, a performativitás elmélete, a beszédcselekvés-elmélet, amely jóval Freud munkássága után formálódott meg, mégis viccelméleti elgondolásainak összefogó eszméje kimondatlanul ott van a vicckönyv összefogó háttérében. Freud elgondolásának ilyen irányú fordítása azt állítja, hogy a vicc poétikai funkció, paradigmatisáló jellemző, maga a vicck aktivitás egy sajátos beszédcselekvésben, performatívumban jön létre. A vicc nem referenciális nyelvi megnyilatkozás, nem is pusztán kimondás, hanem sajátos beszédcselekvés. A beszédcselekvés-elmélet ősatyja J. L. Austin, aki azzal szembesül, hogy „bizony gyakran mondunk olyat is, ami ugyancsak túllépi a nyelvtan [...] kereteit”⁵. Ha valaki kijelenti, hogy „Ígérem, hogy holnap itt leszek”, vagy hogy „Fogadok egy ötösbe, hogy holnap esni fog”, akkor nem referenciális kijelentéseket tesz, állításai az 'igaz' – 'hamis' szemantikai jellemzők mentén nem értékelhetők, sőt nem is feltétlen (bár nem kizártan) poétikai funkciójú szöveget alkot. Ha „egy házassági szertartás alkalmával elhangzik, hogy »Igen, akarom« (törvényes feleségemül)”, akkor „a szavak kimondásával *teszünk* valamit – mégpedig házasságot kötünk, s nem *elmondunk* valamit, netán *azt, hogy* házasodunk.”⁶ Ezek a szavak nemcsak állítanak valamit, hanem el is végzik a szóban forgó cselekvést. Mint látni fogjuk, Freud kifejezetten ilyen cselekvéses természetet tulajdonít a vicckimondásnak. Austin azt is hangsúlyozza, hogy a beszédcselekvések fontos komponense, előfeltétele, hogy bizonyos kontextus legyen körülöttük: „léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak”⁷, mely hitelesíti, érvényessé teszi a cselekvést. Egy házasság csak az anyakönyvvezető előtt játszódhat le, egy ígéret csak akkor cselekvés, ha a körülmények, a kontextus való-

⁵ John L. Austin 1990. *Tetten ért szavak*. (Ford. Pléh Csaba.) Budapest: Akadémia Kiadó. 30.

⁶ Uo., 38–39.

⁷ Uo., 40.

ban lehetségesnek mutatja. A „performatívumnak, a cselekvésnek ki kell lépnie a grammatikai–logikai rendszerből. A performatívum dekonstruálja a logikai, logocentrikus grammatikai beszédet” (Egri 2023: 13). Ugyanakkor relatíve meghatározott szabályok között történik, van valamiféle ceremoniális jellege.

Freud az új fejezetet saját élményével kezdi. Beszámol arról, hogy egyik elemzett példája kapcsán „mindvégig gátlással küszködött”, félt, hogy a vicc megbotránkoztatja olvasóit (105). Pedig, mondja Freud, minden „képes örömet kelteni” (110). A fordulat visszatérés a kezdőpontra, a nevetés viccképző eseményének felismerésére, hiszen a „gátlás”, mely pszichoanalitikus–terápiás fogalom, a nevetés negatív oldala, a nevetéskontroll eseménye. A vicc beszéd-cselekvése az a performatív sorozat, amelyben egy szöveg viccként tud megtörténni. Két vicctípus létezik, az egyik, amelyik nem kelt gátlásokat, és egy másik, amely gyakran megteszi ezt. Az előbbieket az „ártalmatlan” viccek, az utóbbiak az „irányzatosak”. Az ártalmatlan vicc nagyon általános, gyakran nem túl lényeges gondolatra épül, és hatásának lényegét a verbális technika adja. Az irányzatos vicc viszont „ütős”, ebben látszik legtisztábban (az egyébként minden viccben jelen lévő) beszéd-cselekvés jelleg.

Freud két típust különít el: a szexuális és az agresszív viccet. Mindkettőben egyértelműen kap központi szerepet a vicc-mesélés eseménye és az esemény beszéd-cselekvés-szerű szervezettsége, az, hogy a vicc voltaképpen egy komplex vágykielési, megvalósítási esemény. Az obszcén vicc esetében a szexuális vágy nyelvi eseménybe egy sajátos beszéd-cselekvés formájába transzformálódik, benne történik meg. A viccre jellemző beszéd-cselekvés genezisének megmutatásához Freud végig követi azt, ahogy a szexuális vágy más formákban, módokon, másfajta cselekvésekben realizálódik. Az egyik, talán elsődlegesnek nevezhető szexuálisvágy-realizálás a szexuális aktus. Ennek egy adott szituációban való lehetetlensége a vágyat a tényleges megvalósulás helyett akár nyelvi formába is átteheti. Freud elemzésében ilyen, már nyelvi szexuális „esemény” a trágárság. Már ez a szövegkomplexum is „elzárt örömforrásokat nyit meg a tilalmakat megkerülve” (118). A trágárság „szexuális tények és viszonylatok szándékolt hangsúlyozása a beszédben” (112). Ez a beszéd-cselekvés (akár az ígérés, a házasság vagy éppen egy hajó elnevezése) sajátos kontextust teremt, azaz kontextust von be, implikál a szövegszerűségbe, egyben felbontja a szintagmatikus, kombinációs logikát, a szövegesemény pusztán referenciális, denotatív természetét. A bensőség, a vágy nem közvetlenül jelenik meg, hanem egy bonyolult szövegteremtődési folyamatban tud aktiválódni, „kénytelen szavakba öltözni” (114). A trágárságnak – írja Freud e beszéd-cselekvés elemzéseként – „feltétlenül egy bizonyos személyre kell irányulnia, aki szexuális izgalmat kelt a beszélőben, s akitől elváratik, hogy a trágárság hallatán tudatára ébredjen a beszélő szexuális izgatottságának” (112). A trágárság célszemélye általában a nő, akinek „vonakodása tehát a trágárság kialakulásának legelső feltétele” (114). A trágárság be-

szédcselekvésének „eszményi esete az, amikor egyidejűleg két férfi van jelen, tehát ez a harmadik személy a nő azonnali megadását eleve lehetetlenné teszi” (114). Nyilvánvaló, hogy a trágársághoz legalább kettő, de még inkább három személy szükséges. A trágárság beszédcselekvésének további jellemzője az, hogy nyelvi realizálása primér, azaz a szexuális tartalmak kimondásra kerülnek, ezért a trágárságakció igencsak korlátozott, nagyon pontosan meg van határozva, hogy hol lehet trágárkodni. Freud pontosan úgy elemzi ezt a szövegelési módot, beszédcselekvést, mint ahogy tette Austin a házasság beszédcselekvésével.

Az obszéción vicc a szexuális vágy realizálásának következő, sorozatunkban harmadik, legbonyolultabb és általában a leginkább megengedett módja. Mindig szüksége van a civilizációs és belső tiltásokra, ugyanakkor a trágársághoz képest sajátos kifejezésformával bír, abszolút szabályozott megformálási kritériumok jellemzik, azok az eljárások, amelyeket a különféle paradigmatisálási technikák között tárgyaltunk. A szexuális tartalmú, utalású vicc tehát egyrészt lehetővé teszi a meghatározott társas szituációban kifejezhetetlen vágy kimondását, de egyben el is rejti a kimondott szöveggel az eredeti vágy céljait, irányait. A vicc beszédcselekvése társas szabályrendszer, megállapodás kontextusán keresztül történik olyan közös elv alapján, amely meglehetősen pontosan meghatározza, mi és hogyan mondható el. A vicc fogalma így egy konvenciókon, a közösség tradícióin alapuló megértési aktus eredménye, és ez az elfogadás helyi és történeti különbségeken alapul. Tudjuk, az egyik közösség ugyanazt a szöveget elfogadhatja viccnek, míg a másik elutasíthatja azt. A társas megértési szűrő egyrészt termeli a megfelelő vicctechnikákat (paradigmatizálást, sajátos viccmunkát), hogy kifejezhetők legyenek bizonyos szubjektív tartalmak, vagyis lehetővé teszi, hogy az egyébként elrejtendő, személyes tartalmak, vágyak közössé, közösségi reprezentációjává válhassanak. Másrészt a viccmesélés – a performatívum igen nagyra értékelt társas szituációjának segítségével – folyamatosan interszubjektív létezésben is tartja ezeket a tartalmakat. A vicc nem a dolgok állását leíró szöveg, hanem emberi vágyak cselekvéssé változtatása, nem reprezentáció, hanem akció. A vicc létezését ebben a rendszerben egy genetikus-történeti folyamat magyarázza, mely a tiltások társadalmi megtermelésével ezek belsővé tételével létrehozza a vicc sajátos szövegét, interszubjektív tartalmát, funkcióját, azokat a társas szituációkat, amelyekben ezek a szövegek viccként elfogadottak.

A viccnek „külszíne van, mintegy homlokzata” és ennek a „homlokzatnak az a szerepe, hogy megtévessze a vizsgálódó’ tekintetet, vagyis ezeknek a történeteknek valami rejtegetnivalójuk van” (121). A „homlokzat” az az artikulált tárgyi szint, paradigmatis nyelv egység, amely a cselekvési folyamatban centrális szerepet játszik, az esemény körülötte forog. A vicc mint beszédcselekvés vizsgálatában felmerül a kérdés, hogy miért, milyen szükséglettől hajtva alakítják ki az emberek ezt a rendkívül bonyolult, szabályozott cselekvési formát. A kérdésre adandó válasz Freud antropológiáját, rendszerének egyik alappilléret

érinti. Kijelenti, hogy az ember semmiféle tevékenységet sem folytat érdek nélkül, és „ha lelki apparátusunk éppen nem valamely létszükségletünk kielégítésén dolgozik, akkor örömszerzés végett működtetjük, és magából a működéséből igyekszünk élvezethez jutni” (111). Az ártalmatlan vicc által szerzett öröm aránylag kicsi, az igazán kirobbanó nevetés mindig irányzatos viccek eredménye. Ennek oka, hogy a két vicctípus eltérő módon hatol be a személyes szféra mélyébe. Az ártalmatlan vicc döntően technikája (technikai jellegű homlokzata) segítségével hoz nevetést, Freud szavával, „előörömet” okoz. Az előöröm helyettesítő esemény, közvetítő, mely önmagában is okoz ugyan örömet, de igazi szerepe az, hogy egy másik, nagyobb örömforrást az elfojtás hatálya alól felszabadít. Ez utóbbi önmagában nem tudott volna érvényesülni, vagy felszabadulása esetén rossz érzést, lelkiismeret-furdalást okozott volna.

Saját terminológiánkra fordítva tehát a vicc által kiváltott élmény kettős szerkezetű, az előöröm olyan attitűdöt hoz létre, mely lehetővé teszi azon konvencióknak és sztereotípiáknak a felszakadását, amelyek elérhetetlenné tennék a személyiség legmélyebb rétegeit. Ez a személyes réteg egyrészt termeli, azaz szövegekbe rögzíti és társas szituációkban, létezésben tartja, megoszthatóvá teszi az egyéni emberi tartalmat; másrészt viszont önmagába építi, személyességében létezésbe hozza a szemiotikai tárgyakban és társas szituációkban rögzített emberi tartalmat.

Az előöröm és az öröm alapvető szerepe Freud szerint az, hogy a vicc ezzel a tudattalan szférát – rejtett formában ugyan, de – hozzáférhetővé teszi. A vicc olyan különleges jelenség, mely szinte észrevétlenül teszi megoszthatóvá a megoszthatatlant, a tudattalant. A vicc „hallgatósága tudattalan revízió révén kiigazítja kifejezési formájának torzulásait, és ekképp visszaadja majd eredeti értelmét” (219). A hallgató tehát e beszédcselekvésben úgy találja meg önmagát, saját tudattalan tartalmait a viccban, hogy ez a folyamat és az eredmény fogalmi racionális módon benne nem tudatosul, az önismerethez mint élményhez jut hozzá, azaz sajátos cselekvést hajt végre, formát ad saját legmélyebb emberi tartalmainak. A vicc szövegének ezért alapvető funkciója a személyes, szubjektív tartalom megformálása, létezésbe hozása. Ez az esemény, a viccmunka az az elmondási és közösségi stratégia, amellyel egy szöveg viccként tud megjelenni. A viccmunka társas kontextuson alapul, „senki sem éri be azzal, hogy csak magamulát a viccén, a vicc elmesélésének készítése elválaszthatatlan a viccmunkától” (158). A vicc beszédcselekvése, a lokúciós aktus eseménye meghatározza a vicc külső, de cselekvésbe integrált szereplőit is. A beszédcselekvés szabályai szerint a viccmesélőnek (a feladónak) valamiféle semlegességgel kell bírnia. Az is szabály, hogy nem mondhat el kétszer viccet. „Ezt már hallottuk”, mondaná a hallgatóság, és ezzel megszüntetné a viccmesélés cselekedetét. Emellett megfelelően jól kell alkalmaznia az adott vicc paradigmaticus, poétikai minőségeit (azokat, amelyek a viccet megkülönböztetik a trágárságtól). Vannak jó viccmesélők, akik ezt meg tudják tenni, és rosszak, akik nem. A vicc hallgatója, az a bi-

zonyos harmadik (a vicc tárgya a második) viszont határozottan tetszést kell mutasson. Ez a tetszés – egy alapvető szokás és elvárás diktátuma szerint – a nevetés. A nevetés a viccbeszédcselekvés perlokúciós eseménye. A nevetés „akkor következik be, ha olyan pszichikus energia szabadul fel, amely korábban le volt kötve” (162). Így e harmadik személynek, a nevetőnek, a vicc hallatójának lelki összhangban kell lennie az elsővel, a mesélővel.

7. Összegzés

Vajon lehetséges-e a meghatározni a viccszöveg lényegét? Megválaszolható-e a kérdés, hogy egy adott szöveg vicc-e, vagy sem? Jóval a közelmúlt sokféle válasza előtt, 1905-ben Sigmund Freud igenlő választ kísérelt meg adni e kérdésre, definiálta a vicc nyelvi, szövegi, lelki lényegét. Valahol a végén kezdte: „Vicc az – mondta –, amin én nevetek.” Az ilyen alapon összegyűjtött szövegeket egy nyelvi, reduktív eljárásnak vetette alá: addig alakította őket, míg elvesztették lényegüket, vicces hatásukat. A vicczenet egy sajátos poétikai funkcióban működik, szintaktikai, szemantikai pragmatikai paradigmatiszálások sokasága alkotja a viccszöveget. Ennek további lényege viszont az, hogy nem kijelentésként, hanem cselekvésként működik. A vicc nem szól valamiről, hanem a viccmesélésben megtörténik, illokúciós a természete. E történés pedig meglehetősen kötött folyamatot és szabályrendszert mozgósít. Három személy kell hozzá. A viccnek van képzelt vagy valós tárgyszemélye (pl. a jelen lévő nő), van egy mesélője, és van egy hallgatója. És a végén a szöveg perlokúciós zárása, a vicc lényegi kulcsa: a nevetés.

Irodalomjegyzék

- Andor J. 2022. A kulcsszói faktor és a konstringencia összefüggése a csigaviccek humorában. In: Dobi E.–Boda I. K. (szerk.): *A szövegkoherencia elméleti és gyakorlati megközelítései. Officina Textologica 22.* Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 82–97.
- Attardo, S. 1994. *Linguistic Theories of Humor.* Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, S. (szerk.) 2014. *Encyclopedia of Humor Studies.* Los Angeles: Sage Publications.
- Benveniste, É. 2002. Szubjektivitás a nyelvben. In: Bókay A.–Vilcsek B.–Szamosi G.–Sári L. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Egri P. 2023. *Divatelmélet, teatralitás, dekonstrukció.* Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Freud, S. 1940. *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten.* London: Imago Publishing Co.

- Freud, S. 1953. *On Aphasia – A Critical Study*. London: Internatioanal Universities Press.
- Freud, S. 1982. A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: Freud, S.: *Esszék*. Gondolat Kiadó, 23–252.
- Jakobson, R. 1960. Concluding Statement: Linguistics and Poetics. In: Sebeok, Th.: *Style in Language*. Cambridge: The M.I.T. Press, 350–377.
- Jakobson, R. 1972. Nyelvészet és poétika. In: Jakobson, R.: *Hang – jel – vers*. Budapest: Gondolat Kiadó, 229–277.
- Lacan, J. 1977. *The Four Fundamental Concepts of Psycho-analysis*. London: The Hogarth Press.
- Kristeva, J. 1995. Egyik identitásból a Másik(ba). *Helikon* 41. évf. 1–2. sz. 62–79.
- Kristeva, J. 2000 The Metamorphoses of „Language” in the Freudian Discovery (Freudian Models of Language). In: Kristeva, J.: *The Sense and Non-Sense of Revolt*. New York, Columbia University Press, 32–64.
- Kristeva, J.–Benvenuto, S. 2018. Freud nyelvi modelljei. Sergio Benvenuto beszélgetése Julia Kristevával. *IMÁGÓ Budapest* 7(3). 72–83.
- Lotringer, S. 1973. Review: The Game of the Name. *Diacritics* vol. 3. no. 2. 2–9.
- Morris, Ch. 1972. *Writings on the General Theory of Signs*. The Hague: Mouton.
- Petőfi S. J.–Benkes Zs. 2002. *A multimediális szövegek megközelítései*. Pécs: Iskolakultúra.
- Sebeok, Th. 1960. *Style in Language*. Cambridge: The M.I.T. Press.
- Starobinski, J. 1979. *Words upon Words – The Anagrams of Ferdinand Saussure*. New Haven: Yale University Press.

Psychoanalytic Text Theory – the Joke and its Relation to the Unconscious

Is it possible to define the essence of a joke text? Is it possible to answer the question of whether a given text is a joke or not? Well before the many answers of recent linguistic theory, in 1905, Sigmund Freud attempted to provide an affirmative answer to this question, defining the linguistic, textual, and psychological essence of the joke. Somewhere at the very end, he began: “a joke” – he said – “is what I laugh at”. He subjected the texts collected on this basis to a linguistic, reductive process, shaping them until they lost their essence, their humorous effect. He suggested: the joke message operates in a specific poetic function, a multiplicity of syntactic, semantic, and pragmatic paradigmatisations. But its further essence is that it functions not as a statement but as an action; the joke is a speech act. The joke is not about something, it happens in the telling of the joke, and it is illocutionary in its nature. And this happening mobilises a rather fixed process and set of rules. It needs three persons; it needs laughter and relies on a fixed set of social rules. The joke has an imaginary or real subject (e.g. the woman present), a teller and a listener. And at the end, the perlocutionary conclusion of the text, the essential key to the joke, is laughter.